

ԻՍ ԿԵԱՆՔԻ ԳԼԽԱԽՈՐ ԴԵՊՔԵՐԸ ¹⁾

ՂԱԶԱՐՈՍ ԱՂԱՅԵԱՆՅԻ

VII

Փոստով գնացինք մինչև Վլադիկաւկազ միայն. նոյնտեղից շարունակեցինք մեր ճանապարհը ապրանքակիր սալերով: Անծանօթ է մեզ երկիրը, անսովոր է կլիման, անմարս է կերակուրը, անհիւրընկալ են մարդիկ, բայց մենք գնում ենք կամաց կամոյց կրիայի քայլերով, տեղ ոտքով և տեղ սալի վրայ նստելով, զանազան արկածների ենթարկւելով: Այդ արկածներից մէկը գրելու արժանի է իր հէքիաթական բնաւորութեամբ:

Մեր քարւանը մինչև երեսուն պաւլոկաններից (սալերից) էր բաղկացած, ամեն մէկում մի ձի միայն լծած: Գնապարհն աչնպէս հարթ էր, որ քառասուն փութ բռնան համար մի ձին էլ շատ էր: Քարւանապետը մի հակայ էր՝ Պոլիֆէմի պէս միականի, բայց մեզ վերցնողը ամենից խեղճն էր: Հսկայի ջիգրը եկել էր, թէ ինչու իրան չենք վարձել: Սակարգել էինք մինչև Ստաւրոպոլ: Այդ Պոլեֆիմն ահա մեզ շատ էր նեղացնում և ջիգրեցնում արհամարհելով, արմեաշկա անւանում և մեր կողքից անցնելիս թէ ինձ և թէ ընկերոջս հրնդում ու ծիծաղում, իբր թէ հանաք է անում: Մեր պաւլոկապանը բարկանում էր վրան, ջանդիմանում, բայց նա աւելի էր կատաղում նրա ջգրու: Մէկ անգամ էլ, երբ պիտի մօտովս անցնէր, ես պատրաստեցայ, և հէնց ուղեց հրնդել, ես աչնպիսի մի զարկ

¹⁾ Տես «Մուրճ» № 4, և 5:

տըւի ոտքովս, որ նա բերանքսիվայր փռւեց գետնի վրայ: Նա վեր կացաւ և ուզեց բռնել ինձ, բայց ես սպառնացի, ասելով. «Զօտե-նաս, եթէ ոչ՝ խանջալս փորըդ կը կոխեմ: Ուզում ես ուժըդ փոր-ձել, ես պատրաստ եմ. առաջներին դժբերումը կոխ կենւնք, տես-նենք ո՞վ ո՞ւմ կը յաղթի: Եւ, —ասաց ռուսը, —ես քեզ կը սոփ-րեցնեմ, թէ ինչ կը նշանակի վայր գցել: Բոլոր ընկերները սկսեցին ծաղրել իրանց հակային, և վախկոտ անւանելով՝ աւելի զգուեցին ի՞նչէմ, մինչև հասանք դուրը (քարւանի կայարան), ուր իջնում և կե-րակրւում էր քարւանը: Այստեղ մէջ խառնւեց դործին դուրի տէրը և ասաց ինձ. — Յաղթւողը պէտք է մի վեղրօ օղի առնի. եթէ դու յաղթես, սրա փոխարէն ես կը տամ մի վեղրօ, իսկ եթէ յաղթւես, ինքդ պիտի առնես: — Ես պատրաստ եմ, ասացի, թող դուս զայն

Ես չգիտէի, թէ ռուսներն ինչպէս են կաշոււմ: Վրաստանի սո-վորութեամբ երկու ձևւորով խաչմէրուկ բռնեցի օձիքից և աջ ծունկս յանկարծ գետնին խփելով՝ ուսիս վրայով մեր հակային կլտիպուղ արի աջնպէս, որ առաջ գաղաթը դիպաւ գետնին, յետոյ մէջքի վայր փռւեց գետնին ահագին թրմիտցով: Սարսափելի էր հարւածը, բայց վեր կացաւ տեղիցը և բողբոջեց, թէ այդ սառա-նութիւն է և ոչ կաշի. պէտք է կաշի իրանց օրէնքով:

— Ոչ, ասացի, կաշիլու մէջ օրէնք չկայ, այլ միայն ուժ և ճարտարութիւն: Ես կաշոււմ եմ մեր օրէնքով, դու էլ կալիր ձեր օրէնքով. ում՝ օրէնք որ ուժով կը լինի, նա կը յաղթի: — Ոչ, ոչ, բղաւեցին ամենքը միաբերան, պէտք է ռուսական ձևով կաշիլ, եթէ ոչ՝ դու պէտք է առնես օղին: — Նառ լաւ, ասացի, կաշինք ձեր ձևով, բայց հեռու կացէք ամենքդ էլ, ոչ ոք չմօտենայ:

Ռուսական ձևով պէտք էր իրար զօտիկից բռնել և վայր ձգել միայն ուժի օգնութեամբ: Ինձ համար այդ անհնարին էր, հակա-ռակորդս արջի ուժ ունէր: Բռնեցինք, քաշքշեցինք իրար և հա-կառակորդիս համար աննկատելի կերպով մօտեցայ յանկարծ՝ իբր նրա քաշելով՝ ոտքս անցկացրի նրա երկու ոտքի մէջով և այնպէս կեռ տըւի, որ բոլոր հասակովը զըրըխկաց գետնին: Այս բանն այն-պէս արագ կատարւեց, որ ոչ ոք չնկատեց, թէ ես ինչ արի:

Հակասակորդս վեր կացաւ և հիմա էլ սկսեց կռիւ: Նա ինձ խփեց, ես իրան, բոլոր ռուսներն իրար խառնւեցան և բոլորն էլ

շների պէս թափեցան վրաս որ գզգզեն: Այդ միջոցին Միքայէլս՝ չդիտեմ որտեղից՝ ծանկ գցեց մի ահագին մահակ և՝ տուր թէ կը տաս՝ մէկ սրան և մէկ նրան...

Այս կռիւն սպանութեամբ կը վերջանար, եթէ մէջ չգային անտարբեր մարդիկ և մեզ չազատէին այդ բարբարոսների ձեռքից: Մենք արդէն մօտեցել էինք Ստաւրոպոլին, միւս օր մօտ կէսօրին այիտի հասնէինք, բայց այլ ևս հնարաւոր չէր որ դրանց հետ զնայինք: Նոյն գիւղումը մասնաւոր կառք վարձեցինք և իսկոյն ձանապարհ ընկանք: Մեզ բերող պաւոզկապանը իր վարձն ուզեց, բայց ոչ մի կոպէկ չուէինք. ինչ որ նրան պիտի տայինք, արւինք նորավարձ կառապանին, որ մեզ կարճ ճանապարհով թողրեց մինչև Ստաւրոպոլ:

Ռոստով որ հասանք, մեզ մօտ մնաց միայն 12 մանէթ...

Ես իմ վաստակած փողերս հօրս էի տալիս, յոյս ունենալով՝ որ երբ կարիք ունենամ, նա էլ ինձ կը տայ, բայց նա ոչինչ չուեց, որ ես հնար չուենամ քաղաքից հեռանալ, այլ ստիպւիմ մնալ:

— Ի՞նչ նորից ուզում ես գժել, ասաց հայրս, ինչ ունիս Ռուսաստան, այդ կորած աշխարհումը. ինչու ես կորչում, որդի. տեղդ չի լմւ, թէ ռոճիկդ է քիչ. լսիր ինձ, այդպէս բան մի անիր:

Մայրս էլ, որ միշտ ինձ էր պաշտպանում, այս բանումը համաձայն էր հօրս ասածին: Լաց էր լինում աղիողորմ և աղաչում, որ չերթամ:

Ես սկսեցի նրանց համոզել մեծամեծ խոստումներով, թէ ես կերթամ ուսումնա կը կատարեալագործեմ, մեծ մարդ կը դառնամ. այնուհետև գիւղում քաշած նեղութիւններից կազատւինք, էլ ես սաւուլների երես չենք տեսնիր, էլ մոլորովը մեզ չի ծեծիր, և այլ աշատեսակ բաներ, բայց նրանք չէին համոզուում, իրանց առջև չուէին մի այլ օրինակ, չդիտէին որ այդպէս բան կարող է լինել. ինձ վրայ նայում էին դարձեալ իբրև անփորձ երեխայի վրայ, կարօտ ծնադական խնամքի և հսկողութեան, չէին հաւատում, որ իմ ունեցած ուսումն քիչ է, կարծում էին, թէ ես եմ շինում բոլոր սպառ զրբերը, հեղինակը գրաշարից չէին զանազանում:

Մի և նոյն կերպով վարեցան և իմ ընկերոջ ծնողքը:—Մենք կաշխատենք, դրանք կը գան կը տանեն, ասաց Միքայէլը, ուրեմն

Ֆնալով ոչինչ չենք կարող աշխատել, միայն զուր ժամանակ կը կորցնենք, լաւն այն է, որ ինչ ունինք-չունինք ծախենք և ինչ որ կը գոյանայ, նրանով ծանապարհ ընկնինք: Ծախեցինք ունեցածներս և հազիւ 120 մանէթ գոյացաւ, որից մի քանի մանր ծախքեր արինք ծանալի վերաբերեալ, ֆնաց 75 մանէթ. դրանով էլ ծանապարհ ընկանք:

Ռոստովից 12 մանէթով ծանապարհ ընկնել դէպի Մոսկւա, կարելի չէր: Մտածեցինք տեսակ-տեսակ հնարներ և վերջը մի հնարի վրայ կանգ առանք: Վճռեցինք գնալ Թէոդոսիա՝ Խալիպեան տպարանը, այնտեղ ծանալի ծախք աշխատել և ապա ծանապ ընկնել դէպի Մոսկւա: Գնացինք նաւը և տոմսակ առինք մինչև Թաշղան, ուր մեր բոլոր փողից մեզ մօտ ֆնաց միայն մէկ մանէթ, քառասուն կոպէկ: Չընայած այս բանին, ես իմ կողմից շատ անոգ էի. իմ անհոգութիւնն ազդում էր և Միքայէլի վրայ: Ես այդ ժամանակ դեռ չէի կարդացել Սէրւանտէսի երգիծաբանութիւնը, և լաւ է, որ չէի կարդացել: Նրբոր կարդացի, միտս եկաւ մեր ծանապարհորդութիւնը. ես և Միքայէլն էլ նոյն էինք, ինչ որ Դոն-Քիշոտն ու իւր թիկնապահը:

Թաշղանումը մի առաւօտ շատ վաղ վեր կացանք և գնացինք ծովափ լողանալու: Յունիսի վերջերումն էր: Հասանք ծովափ թէ չէ, Միքայէլը բացականչեց. — Նայիր, նայիր, Ղազարոս, ձկները ծովից դուրս են եկել, որ արածեն:

Յիրաւի, ջուրը նոր յետ էր քաշուել յանկարծ և ափի քարաղաթերում թողել անհամար ձկներ, որոնք թպրոտում էին դեռ ևս կենդանի. — Այ հրաշք, այ ծանալի ծախք, ասացինք և սկսեցինք հաւաքել և մի ահագին կոյտ կազմել: Ես ֆնացի կոյտի մօտ, իսկ Միքայէլը գնաց, որ բազարից մի մշակ բերէ և աման, որ ձկները տանենք ծախենք:

Մշակին 30 կոպէկ տւինք, իսկ բոլոր ձկները ծախեցինք 20 կոպէկով... Այս մեզ համար մի լաւ դաս եղաւ, որ էլ միւս անգամ ձկնորսութիւն չանենք, բաց այնքան խնդացինք, որ առնաւորն էլի մի 10 կոպէկ կարժէնար, որ ասել է մեր ֆնասը յետ ստացանք:

Այդ ժամանակ Թաշղանումը բնակում էր մի աւելի մեծ ձուկը, կատարեալ Լեիաթան, որին կարող էինք աւելի թանգ ծախել... հ.

Ալազեանի վրայ: Դա էր աղա Յարութիւն Խալիպեանը: Որպէս զի չասեն աղան տանը չէ, ես մի թուղթ գրեցի, որի մէջ մեր նպատակը չաչտնելով՝ խնդրեցի, որ մեզ ղանպի ծախք տայ մինչև Թէոդոսիա և գրէ հայր Ալազեանին որ այդ փողը մեր վարձից դուրս գայ:

Թուղթս ներս դնաց, ես ֆնացի կանգնած պատշգամբի վրայ: Մի քառորդ ժամից աղան դուրս եկաւ և ուղղակի սկսեց յանդիմանել ինձ, թէ ինչու եմ իւր հանգիստը խանդարել այսպիսի մի չիմար թղթով:

— Ի զուր էք բարկանում, ասացի, աղա, շատ ի զուր. ես ձեզանից ողորմութիւն չեմ ուզում, այլ աշխատութիւն եմ առաջարկում. դուք տպարան ունիք, իսկ մենք գրաշար ենք. մենք խնդրում ենք, որ մեզ ուղարկէք ձեր տպարանում ֆն աշխատելու: Շատ շատ, դուք կարողէք ասել, որ ձեր տպարանումը տեղ չըկայ, գործ չը կայ. իսկ ես հաստատ գիտեմ, որ կայ և գրաշարների էլ կարօտութիւն կայ: Հայր Ալազեանը ձեզանից շատ շնորհակալ կը լինի, որ մեզ ուղարկէք: Մեր նպատակն այստեղ դալ չէր, ինչպէս դրել եմ այդ թղթումը, այլ գնալ Մոսկա, բայց բանն այսպէս պատահեց, մեր ձանապարհածախքը հառաւ...

Խալիպեանը, որ մի դաժան կերպարանքով ծերունի էր և հէնց այդ դէմքը բաւական էր, որ մարդ սարսափէր նրանից, բայց իմ համարձակ պատասխանը լսելով՝ հանգած հրդէհի պէս թշնաց, խեղճացու և աթոռի վրայ նստելով՝ մի րոպէ մտածեց ինքն իրան և մի այսպիսի բան առաջարկեց, թէ լաւ չի լինիլ արդեօք, որ հէնց ուղղակի Մոսկա գնանք. և սկսեց հաշուել թէ որ ձանապարհով աւելի էժան կը նստի: Ես վախեցայ, թէ մի գուցէ նադիրեանցի պէս սա էլ յետ առնի խօսքը, և Մոսկա ուղարկելու պատրուկով և ոչ Թէոդոսիա ուղարկի, այլև օգուտ քաղելով իր մեղմանալուց, ասացի՝

— Աղա, Թէոդոսիա գնալն աւելի ձեռնտու է, որովհետեւ դրա համար հարկաւոր է մեզ միայն տասը մանէթ. առաջ ուղարկեցէք մեզ Թէոդոսիա, ուր կարող ենք ձանապարհածախք վաստակել. եթէ դուք կամենաք, այնտեղից էլ կարող էք օդնել մեզ:

— Շատ լաւ, ասաց, այդպէս անենք:

«Այդպէս անենք», որպէս թէ ինքն էլ է մեր օգտի վրայ մտածում: Վերջապէս ցանկալի տասը մանէթը բերաւ և մենք գնացինք Թէոդոսիա:

VIII

1862 թւականի ամառն է: Հայր Ալազեանի ամենափառաւորեալ ժամանակն է: Հին ուսումնարանում բազմաթիւ գիշերօթիկ աշակերտներ կան թալուկ դէմքերով, իսկ նոր ուսումնարանի հոյակապ շէնքն արդէն աւարտած է. մնում է ներսի սարք ու կարքը. հիմք է ձգած և մի եկեղեցու: Տպարանը շատ հարուստ է, բայց էլի շատ ծախք է պահանջում Վենեցեանի հետ մրցելու համար: Միակ մարդը, որ դրանց մաղձը խառնում էր ստէպ, բռնեց հէնց մեր այնտեղ եղած ժամանակ, էլ դրանց քէֆին քէֆ չէր հասնիլ: Տեսնելու էր, թէ ինչքան ուրախացան, ինչ խնջոյք սարքեցին, երբ Խալիպեանից հեռագիր ստացւեց, թէ՛ բռնեցաւ մեր թշնամին:

Մենք իջանք մի սրճարանում: Աւանձին սենեակ չը վարձեցինք, որ ծախք շատ չունենանք. հէնց այնտեղ, որտեղ յաճախորդները գիշերը մինչև լոյս խաղում ու խմում էին և ահագին աղմուկ բարձրացնում թէ երգելով և թէ կուէլով, մենք հէնց այդտեղ էլ պառկում էինք գիշերները մի-մի նստարանի վրայ և քնում էինք այնպէս անուշ քնով, որ բնաւ չէինք իմանում, որ մեզ մօտ աղմուկ բարձրացողներ կան: Ով որ առաւօտեան ժամը հնգից մինչև երեկոյեան ժամը իննը ոտքի վրայ կանգնած կաշխատի, կէսօրին մի ժամ միայն կը նստի ճաշելու համար, նա էլ մեզ պէս անուշ կը քնի: Ես չեմ կարծում, որ Ալազեանը կամ Խալիպեանը իրանց փառաւոր ննջարանում մեզ պէս անուշ ու հանգիստ քուն ունենային:

Քաղաք հասանք թէ չէ՝ ես գնացի հ. Ալազեանի մօտ: Ներս մտալ, ձեռքը համբուրեցի և նստեցի մօտը, չսպասելով, որ ինձ հրաւիրէ նստելու: Սկսեցի պատմել, թէ ուր ենք դնում, ինչու համար և ինչպէս եկանք այստեղ: Հէնց այս միջոցին ներս մտաւ Յ. Թէր-Աբրահամեանցը, որ տպարանի գլխաւոր դրաշարն էր: Ներս մտնելիս նա դուռը կամացուկ յետ դրաւ, որ փայտը ցաւ չզգայ:

հէնց աշնտեղ էլ կանգնեց, և այնպէս խոր գլուխ տուաւ, որ քիչ մնաց գլուխը յատակին դիպչի. յետոյ մի քանի քայլ յառաջ եկաւ, դահլիճի մէջ տեղը կանգնեց, մէկ էլ այդտեղ երկուտակեց մէջ տեղից, մեխուեց տեղն ու տեղը, ոտքերը շինուորի պէս իրար կպցրած և երկու ձեռքը սրտին դրեց ինչան հայկական խոնարհութեան:

Վարդապետը նրան մի քանի պատուէր տուաւ, և հրամայեց, որ մեզ էլ գործ տալ տարանուժը: Այս տեսարանին ներկայ լինելով ես սկսեցի մտածել, թէ անքաղաքավարութիւն չարի արդեօք, որ առանց հրաւիրելու նստեցի մօտը: Ի հարկէ անքաղաքավարութիւն էր և մինչև անգամ յանդգնութիւն: Այս անքաղաքավարութիւնը և յանդգնութիւնը ես սովորել էի մեր Պաշեանից. նրա համար մեծ ու փոքր չկար և այսօր էլ չկայ. ամենքի հետ վարուում էր ինչպէս իր հաւասարի հետ: Բայց Տէր-Աբրահամեանցի վարմունքն էլ Պաշեանցի վարմունքի ստորին ծայրն էր. եթէ յանդգնութիւն է վերին ծայրը, զգուշի է ստորինը: Այդ ժամանակ ես ինձ երազել անգամ չէի կարող, որ Երուսաղէմի գերագահ պատրիարքը իր հրաւերքին ինձ իր կողքին կընտեցնէ, իսկ ինձանից վար մեծամեծ եպիսկոպոսներին և կոնստանդինոպոլսի մեծամարիտ է, մէկ անգամ ես արժանացել էի գեներալ Հախվերդեանցի կողքին նրստելու, բայց այդ պէտք է վերագրել նրա ծայրայեղ մարդասիրութեանը և այն բանին, որ հարկաւոր համարեց ինձ պէս մի վաշրենուն պատասխարել իր պաշտպանութեան տակ, որ չըխրանում: Այլազեան վարդապետն անմատչելի էր իր ստորադրեալների համար Թէոդոսիայումը. նա իր փառքի վերին ծայրումն էր և ձգտում էր աւելի ևս բարձրանալու: Այսպէս չէր նա Թիֆլիսումը իր եպիսկոպոս և առաջնորդ ժամանակ. շատ էր խեղճացել և դառել դիւրընտել: Նա կուչ էր եկել Մանկունու պէս մի գեադայի ձեռքի մէջ: Թէոդոսիայումը նա թէև վարդապետ, բայց առաջնորդ էր և առաջնորդ անսահման և անկախ միապետական իշխանութեամբ, գտնւելով միապետի անմիջական պաշտպանութեան տակ: Առաջնորդ, բեկտոր, խմբագիր երեք պարբերական թերթերի, գրաքննիչն էլ ինքը, Խալիպեանի հարստութիւնն իր ձեռքին, բարձրագոյն հովանաւորութիւն և բարձր կապեր և յարաբերութիւն: Այս դիրքի մէջ ևս այնքան զոռոզացաւ, որ չուզեց խոնարհիլ իր հովապե-

տին—Մասթէոս կաթողիկոսին, որի դէմ մինչև անգամ մի շրջաբերական բողոք հրատարակեց իր թեմի մէջ, բայց սրբալոյս կաթողիկոսը կարողացաւ նրա եղջիւրները ջախջախել և նախկին Ալազ-նանին շինել մի խրթուիակ:

Թէոդոսիայումը մենք մնացինք ամբողջ ամառը և բոլ լողացանք Սև ծովումը: Ես լող գիտէի, իսկ Միքայէլը չլողէր. նա կանգնում էր ափին մօտիկ, իսկ ալիքները մէկ ընկնում էին ոտքի տակը, մէկէլ բարձրանում գլխովն անցնում: Մէկ անգամ վստահացաւ ետեւիցս լողալ դէպի խորը, մէկ էլ տեսնեմ Միքայէլը չի երևում: Յանկարծ զլուխն երևաց, մէկ էլ ծածկեց ալիքի տակ: Շուտ հասաւ և բռնել ու ինձանից: Միքայէլը վախեցաւ, բայց ես աւելի ևս: Այս դէպքից յետոյ վերջ տւինք մեր լողանալուն: Մէկ անգամ էլ սրճարանում մեզ կալանաւորեցին և բանտարկեցին երկու ժամի չափ: Զրգիտէինք ինչ էր պատճառը, բայց շուտով իմացանք: Նկարիչ Ալազդեանի տունը գողեր էին մտել և նրա տան կառավարչին մահացու վէրք տալով՝ յափշտակել էին թանգազին բաներ: Գողերը չէրքէզի հագուստով էին եղել, մենք էլ այդպիսի հագուստ ունէինք: Բռնաձմներին տանում էին ցոյց տալիս վիրաւորածին, որ ճանաչի, բայց մենք չը տեսանք նրան: Երբոր մեզ տարան ցոյց տալու, նկարիչ Ալազդեանը մեզ ջոկել տաւ միւսնե-րից և ազատել տաւ: Այդտեղ առաջին անգամ տեսայ ես հանճարաւոր Ալազդովսկուն: Շատ դուր եկաւ ինձ նա իր վայելչակազմ հասակով և համակրելի դէմքով: Զրգիտեմ ինչո՞ւ ազատել տաւ մեզ. արդեօք գիտէր, որ մենք իր եղբօր գրաշարներն ենք, թէ՛ իբրև նկարիչ՝ մեր դէմքերից նշմարեց, որ մենք գողի պատկեր չունինք:

—Ինչ և իցէ, բայց սրա համար նա ինձ աւելի դուր եկաւ: Երկու Ալազդովսկիները ջոկ-ջոկ աստղի տակ էին ծնւած: Աշխարհային փառքը մէկի ետեւիցն էր վազում, միւսի՝ առջևից: Նկարիչը չէր կարող փառքի ճանկերից ազատուել, որքան էլ փախէր նրանից, իսկ նրա եղբայրն ի դուր էր չարչարւում փառքի ետեւից հասնելու:

Ամառն անցնում էր. պէտք էր շտապել դէպի Մոսկա, որ ցուրտը վրայ չը հասնի, թէև ռուսական ցրտի մասին մենք որոշ գաղափար չունէինք: Մեր վաստակածից մենք յետ գցեցինք միայն

յիսուն մանէթ, որ մի չնչին դումար էր. եթէ դրանից դուրս գալին Խալիպեանի տւած 10 մանէթը, որի մասին արդէն գրել էր Ալազդեանին և ես էլ էի ասել, այդ դումարն աւելի ևս կը նւազէր: Սրա համար ես գնացի ամարանոց Ալազդեանի մօտ և խընդրեցի, որ գրէ տպարանի կառավարչապետին, որ նոյն 10 մանէթը չը հանէ մեզ տալիք վճարից: Մենք, ասացի, Մոսկւայումը կը վճարենք, ում որ կամենաք, կամ կուղարկենք ձեզ:

Վարդապետը չէր ուզում համաձայնիլ, որով շատ ստորացաւ իմ աչքումը և ես նրան յանդիմանեցի շատ խիստ խօսքերով:—Մի նայէք, ասացի, որ ես մի գրաշար եմ. իբրև մարդ, գուցէ ձեզանից ստոր չը լինիմ. գոնէ եթէ ես ձեր տեղը լինէի, ամենայն հայրական խնամք ցոյց կը տայի մեզ պէս երիտասարդներին, որոնք թափառաշրջիկ բախտախնդիրներ և ճրիպներ են, այլ նպատակ ունին ծառայելու ազգին կատարելագործելով իրանց ուսումն ու արհեստը: Կարծում էք թէ դուք ձեր դպրոցից աւելի պէտքակմն մարդիկ դուրս կը բերէք, որոնց վրայ կարծէր ահագին ծախքեր անել, իսկ մեզ պէսներին անուշադիր թողնել:

Այս խօսքերիս համար ես նրան թւացի իբրև մի յանդուգն սրիկայ, բայց դիտիցը ռադ անելու համար.—Լաւ, ասաց. ես կը գրեմ Գեօգչայեան Յարութիւն քահանային, որ ձեզանից ստանայ այնտեղ: Մի թողթ որեց տպարանի կառավարչին, որ 10 մանէթը չը հանէ: Զուր չէր ուրեմն իմ կասկածս, որ ունեցայ Խալիպեանի առատաձեռնութեան մասին իր ծախքով մեզ Մոսկւա ուղարկելու համար: Գուցէ շատերին առասպել թւայ այս բանը, թէպէտ ոչ ոքի իմ ճշմարտախօսութեան մասին կասկածելու տեղիք չեմ տւած, պէտք է այստեղ վերջացնեմ այդ 10 մանէթի պատմութիւնը: Այդ դումարը հասաւ Գեօգչայեան քահանային, բայց մեզ յայտնի չէ, թէ նա ուղարկեց ըստ պատկանելոյն թէ ոչ: Այս անցքից մօտ 14 տարի անցած՝ Ալէքսանդրապոլ եղած ժամանակս, Սուքիաս վարդապետը (այժմ եպիսկոպոս) ինձ հարցրեց, թէ իրան է, որ դուք Ալազդեանին 10 մանէթ էք պարտո՞ւ—Այո՞, ասացի, եղել եմ պարտ և վճարել եմ, բայց դուք ճիշտեղից գիտէք այդ բանը: Նա պատասխանեց, թէ՛ հաւաքւած էինք կաթողիկոսի (Գէորգ) մօտ շատ հոգիք. կաթողիկոսը կարդացել էր քո բրօշուրը Ալազդեանի դէմ

և նրան ջիգրացնելու համար կատարով ասաց.—ինչո՞ւ չէք պատասխանում Աղայեանցին և նրան մէկ լաւ հրահանգում: Այլազեանը ոչ տարաւ, ոչ բերաւ, և կաթողիկոսին մի անկապ պատասխան տւաւ, թէ՛ ես Աղայեանցին դեռ Թէոդոսիայից 10 մանէթ պարտք եմ տւել, ցայսօր չի վճարել, կարծէ, որ ես նրան պատասխան տամ...:

—Շատ կարելի է, ասացի, որ տէրտէրը հասցրած չը լինի նրան. այդ գումարը վճարւել է Միքայէլի ձեռքով, բայց նրանից չեաոյ առ նւազն ես տասն անգամ պատասխանած կը լինիմ Այլազեանին և նա ոչ միանգամ չի ասել ինձ, թէ իմ 10 մանէթն ինչո՞ւ չէք տալիս: Յետոյ կաթողիկոսն ի՞նչ ասեց:—Մէկ կուշտ ծիծաղեց. մենք ամենքս էլ ծիծաղեցինք... Խիստ 10 մանէթն ի՞նչ է, որ 14 տարում չմոռացելի, արդէն դաւօստն անց է կացել, ասաց Սուքիասը, քահ քահ խնդալով...:

IX

Այլազեանից հեռացալ ես մի տեսակ արհամարհանքով և անբաւականութեամբ: Այստեղ իրանք հազարներով էին կուլ տալիս անհաշիւ, իսկ մեզ տւած 10 մանէթի համար խնայողութիւն էին ցոյց տալիս: Իբրեւ տնտես, շատ խեղճ էր Այլազեանը: Արծաթասէր չէր, փող պահել չգիտէր, իւր մասին խնայող էր և անհող, բայց ուտողներն ուտում էին և ահագին գումարներ էին վատնում անհաշիւ, անխնայ և անհեռաւորութեամբ: Մեծ գիտնական էր, բայց ոչ դրական, այլ բացասական մոքով առած այդ բառը: Լաւ է որ մարդ բոլորովին օղէտ լինի և պարզամիտ, քան թէ ամբարւած բացասական գիտութիւններով: Այսպիսի մարդը մի ժողովրդի գլուխ անցնելով՝ նրան կը տանէ դէպի նախապատմական խաւար դարերը: Սրանք են, որ կապկացնում են մարդիկներին և ոչ նրանք, որոնք ասում են՝ մարդը կապկից է յաւաջ եկել:

—Այս մարդը շատ գիտութիւն ունի, շատ լեզուներ գիտէ, բայց խելք չունի. ի՞նչ կասես, տղմս, ասաց ինձ մէկ անգամ Գէորգ կաթողիկոսը:

—Վեհափառ տէր, ասացի,—եթէ չգիտութիւնը գիտութիւն համարուի, դա և ոչ գիտութիւն ունի—կաթողիկոսը հաւանու-

Թիւն տւեց ասածիս, բայց հաւատացած եմ, որ չհասկացաւ թէ ինչ ասացի ես... Յիրաւի, հ. Ալազեանը զուրկ էր ժամանակակից գիտութիւնից և մանաւանդ կենցաղագիտութիւնից: Ամբողջ ազգին թողած, նա մէկ հատ մարդու պոչից էր բռնել: Որքան անհեռատեսութիւն և անձնապատանութիւն: «Առաջնորդ» բառը շատ շատերին է սխալեցնում: Զշմարիտ առաջնորդը նա է, որ ժողովրդի առաջը չի կտրել, նրան չի կանգնեցնիլ իր քիմքի ուզած տեղում, այլ կերթայ նրա հետ ձեռք ձեռքի տւած, համախոհ և համամիտ յառաջադէմ մտքի տէր եղող մարդկանց հետ: Բայց սրա համար հարկաւոր է, որ ինքն էլ իր զարգացմամբ նրանց գաղափարակից լինի, որովհետեւ տատակից կարելի չէ թուզ քաղել:

Սեպտեմբերի սկզբներին ճանապարհ ընկանք Խրիմից խաղող տանող սալլերի հետ և զանազան նահանգներով անցնելով՝ և տեղ տեղ այլ բեռնակիր սալլեր տեղափոխւելով, միակերպ տափարակ տարածութիւններ կտրելով՝ դիմեցինք դէպի Մոսկա: Այդ տարածութիւնը այնքան միակերպ էր, շատ տեղ ամալի և անապատ, որ մարդ շուտ կարող էր ճանտպարհը կորցնել և մոլորւել: Մէկ տեղ մի հոգի էր միայն մեր սալլապանը, բայց ունէր եօթը սալլ մի մի ձի լծած և կապած իրար ետեւից ուղտերի նման: Գիշեր էր և քունը տարիլ էր սալլապանի: Երկինքը պայծառ էր և աստղալից: Նայեցայ մեծ արջ աստեղատանը և տեսայ, որ մենք գնում ենք նրա հակառակ, այսինքն ոչ դէպի հիւսիս, այլ դէպի հարաւ: Զարթեցրի սալլապանին և ասացի, մէկ նայիր, ճանապարհդ չեմ կորցրել արդեօք. դու գնում ես դէպի հարաւ, յետ յետ ես գնում: Ռուսը շուտ գլխի ընկաւ, որ իրաւ մոլորւել է: Շեղւել էր մեծ ճանապարհից, որի ափերին տեղ-տեղ քարակոյտեր կային իբրեւ ուղեցոյցներ: Սալլապանը վայրենու պէս առջած մնաց, թէ ես ինչպէս իմացայ, որ կորցրել ենք ճանապարհը:

Նոյեմբերի կիսին մենք հասանք Մոսկա և իջանք մի դուրում: Այդ, հասանք վերջապէս, բայց վնայ այնպէս հասնելուն, ինչպէս մենք հասանք: Մերկացանք բոլորովին և՛ փողից և հագուստից և հացից:

Պէտք է ասեմ, որ իմ սիրելի Միքայէլը բնաւորութեամբ բոլորովին իմ հակապատկերն էր: Մենք մի մագնիսի երկու հակառակ բևեռներն էինք: Գուցէ, էլ ի՞նչ գուցէ, հէնց այդ էր պատճառը

մեր օրինակը չը տեսնւած առասպելական բարեկամութեան ևս դիւրադրգիւ էի, իսկ նա պաղարիւն. ես շռայլ էի, իսկ նա՝ խնայող. ես անխոհեմ էի և ջանդուգն, իսկ նա՝ խոհեմ և համեստ. ես անհոգ էի, իսկ նա հոգացող: Հասակով իրար հաւասար էինք—թէ տարիքով և թէ բօյով: Այս լաւ հանգամանք էր, որովհետեւ մի և նոյն հազուստը երկուսիս համար էլ միակերպ յարմար էր զայիս, նոյն իսկ մեր գլխարկներն ու կօշիկները: Այս հանգամանքից մենք շատ անգամ էինք օգուտ քաղում: Իմ բնաւորութեան թույլ կողմերն ես չէի հաւանում, իսկ նա բանի տեղ չէր դնում և տանում էր եղբայրական սիրով: Նա նիհար էր և սակաւամազ, բայց լերկ երեսին մի աչնպիսի գեղեցիկ խալափունջ ունէր, որ արժէր իմ խիտ և երկաշն մօրութիւն: Ես ուսում ունէի որքան և իցէ և վառ ուսումնասիրութիւն, գիտէի ռուսերէն բաւական խօսել և քիչ-շատ կարգալ, իսկ նա չունէր ուսման սէր, աւելի արւեստն էր սիրում, արւեստին նւիրած, նա չէր կարդում. ասում էր՝ մի և նոյն է, դու կարդում ես, յետոյ ինձ կը պատմես կարդացածդ: Ես նրա հերոսն էի, իսկ նա իմ պահապան և պաշտպան հրեշտակ: Ես իդէալներ ունէի և յափշտակւած էի նրանցով, հետեւում էի նրանց օրինակին, մանաւանդ Բէնիամին Ֆրանկլինին, որ ամենից մօտ էր իմ սրտին. դրանցով ոգևորում էի ընկերոջս, որ նեղութեան համբերի և չը յուսահատուի: Հիմա ժամանակն էր, որ այսպիսի հէքիաթներով սիրտ տայի ընկերոջս. և սկսեցի պատմել մեծ մարդկանց կեանքից զանազան աղէտներ...

—Այդ բոլորը շատ լաւ, բայց հաց չունինք, հաց, այսօր ի՞նչ պիտի ուտենք, ասաց Միքայէլը, որ շատ չերևակայեմ:

—Ի՞նչ անենք թէ հաց չունինք, ասացի ես:—Նրեակայիր, որ շատ հաց ունինք, և քեզ բոլորովին կուշտ կզգաս:

—Շատ լաւ, մենք կերևանայենք, բայց սալապանը չի երևակայում, իր հինգ մանէթն ուզում է, ճրտեղից պիտի տանք:

—Հոգիս, դու հաւատ ունեցիր և յոյս, Աստուծոյ կըրտաց, ցոյց տալով մեզ ճանապարհը, թէ ինչպէս պէտք է դնենք հինգ մանէթի կրկնապատիկը:

Կօշիկներ չունէինք և ոչ տաք հագուստ, իսկ Մօսկապուսին արդէն ձիւն կար և ռուսական «մարոզ»: Իմ կօշիկներս ոչ երես ունէ-

ին և ոչ տակ, իսկ Միքայէլինն երես չունէին, բայց տակ ունէին: Հագայ ընկերիս կօշիկները, բան ուզեցի և մեր սալապանի արմեակ վերարկուն, և այս տարազի մէջ շատ նման էի սալմաստեցի խաչագողի, որպիսիք մեզ շատ պատահեցին Ռուսաստանում թափառողներինց իրանց սեփական սալերով:

Գնացի ուղղակի Նազարեան ձեմարանի տպարանը, որ այդ ժամանակ կապալով ունէր վերցրած Մամոնտովը, որ յետոյ բոլորովին դնեց: Տպարանում գերմանացի ֆակտորը փորձեց ինձ, որ տեսնէ իմ վարպետութեան աստիճանը. մի բան տուա հայերէն. շարեցի, շարածս տպեց և չը գիտեմ ուր ուղարկեց կարգացնելու. յետ բերին հաւանութիւն ստացած—Նաո լաւ, ասաց ֆակտորը, կարող էք գալ և գործ սկսել: Ասացի որ փող ենք պարտ մեզ բերողին և ծախսելու էլ ոչինչ չունինք. մեզ մի 10 մանէթ է հարկաւոր կանխիկ: Ֆակտորը մերժեց, ասելով որ կանխիկ փող վճարել կարող չեն:

—Եթէ չէք հաւատում, ասացի, ահա իմ անցազիրս, կարող էք գրաւ պահել ձեզ մօտ:

—Ոչ, չենք ընդունիլ, ասաց անգութ գերմանացին սառնութեամբ և երեսը շրջեց հեռացաւ:

Գրաշարներինց իմացայ Ս. Նազարեանցի հասցէն, և ուղղակի գնացի նրա սեփական տունը: Ճանապարհին մոքումս մի լաւ ծառ պատրաստեցի և իմ ճառն ինձ վրայ այն տպաւորութիւնն արաւ, որ Նազարեանցը մեր որպիսութիւնն ստուգապէս իմանալուց յետոյ, պիտի գրկէ ինձ, ճակատիցս համբուրէ, ինչպէս երբեմն Խ. Արովեանցը Դորպատում մի պանտուխո հայի Նազարեանցը պիտի ասէ, թէ ուրեմն իմ ցանած սերմերս արդէն ձեզ պէս դեղեցիկ ծաղիկներ են բուսցրել իմ սիրելի հայրենիքիս մէջ. ուրախ եմ, անչափ ուրախ, և ինձ մխիթարւած եմ զգում: Թող այսուհետեւ ինչքան կուզեն, յարձակեն ինձ վրայ, ես այլ ևս չեմ վրդովիլ:

Տան դուռը բաց էր, բայց ես անքաղաքավարութիւն համարեցի ուղղակի ներս գնալ, զանգը քաշեցի: Ոչ ոք դուրս չեկաւ: Կրկնեցի մի քանի անգամ, մէկ էլ տեսնեմ մէկը բղաւկով ցած է իջնում և ասում. «տեսնում ես դուռը բաց է, ներս արի, էլ ինչի՞նչ ես ինձ անհանդիստ անում»: Եկողը Նազարեանցն ինքն էր:

Հէնց որ դէմս ելաւ և հարցրեց, թէ դու ո՞վ ես և ի՞նչ ես ուզում, ես սկսեցի ի՛մ արդէն պատրաստած ճառը. «Երկու հայ երիտասարդ եկել ենք... Նազարեանցն ինձ խնդն ընդհատեց և ասաց բարկանալով՝

— Հայ, հայ, հայ... զահլա տարաք այդ հայերդ. ես ի՞նչ անեմ, որ հայ էք, կուզէք ջհուդ եղէք, ինձ համար հայը, թուրքը, մըլ-թոնին բոլորն էլ մէկ են։ Այս ասաց Նազարեանցը աչքերը խփած, մէջքի վերի մասը գլխով միասին թեքած, երկու ձեռքը թափ տալով դուրս անելու նշանով, և երեսը շրջեց ու հեռացաւ։

— Պարոն Նազարեանց, բայց դուք չը հասկացաք, թէ ես ո՞վ եմ, ի՞նչ եմ, և ի՞նչ եմ ուզում, — կռեցի ես նրա ետեւից, բայց նա էլ չեաւ շրջեց երեսը։ Նա անհետացաւ, իսկ ես մնացի մի առժամանակ տեղումս մեխւած։ Այսպիսի չուսախաբութեան կեանքուոր պատահած չէի ես։ «Երեւի սա «Հիւսիսստիպալ»-ի խմբագիրը չէր, ասացի ես, այլ մի ուրիշ Նազարեանց, բայց աւանդ, իսկ և իսկ «Հիւսիսստիպալ»-ի խմբագիրն էր, ուրիշ ո՞վ կը համարձակէր սրբազան կոսմոպոլիտութիւնը անասնական էդօրիզմի հասցնել։ Եթէ քեզ համար հայն ու մլթոնին միեւնոյն է, առաւել լաւ, փառք և պատիւ քո բարձր մարդասիրական զգացումներին, ուրեմն ընդունիր երկուսին էլ, սիրիր երկուսին էլ։ Բայց ո՞չ, դու մարդատեաց ես և ոչ մարդասէր, դու ինքնասէր ես, բայց նոյն իսկ ինքնասիրութիւնդ բանականի չէ, այլ անբանի...»

Այսկերպ դատելով և դատապարտելով Նազարեանցին, կրկին գնացի տպարան և այնտեղ իմանալով Էմինի հասցէն, ճանապարհ ընկալ դէպի նրա բնակարանը, որ բաւական հեռու էր Գլուխս այնպէս էր տաքացել և սիրտս այնպէս յուզւել, որ չէի զգում որտեաց քայլելու ձիւնի և սառուցի վրայով։

Ես արդէն Թէոդոսիայից մի նամակ էի գրել Էմինին և հարցրել, թէ արդեօք տեղ կը լինի ճեմարանի տպարանում, և ճառաբանել էի մեր նպատակը, բայց պատասխան չստանալով՝ ճանապարհ էինք ընկել։ Հիմա որ գնացի մօտը, ասացի, որ ես այն նամակի գրողն եմ, ձեզանից պատասխան չստանալով՝ հիմա եկել ենք, ու յուսով ենք, որ դուք ինչ որ կարող էք անել՝ կանէք։ Ասացի էլ, որ ես արդէն տպարանումն էի, այնտեղ մեզ համար տեղ կայ, բայց

կանխիկ փող չեն տալիս. դուք որ գրէք, յուսով եմ, որ չեն մերժիլ: Նա պատասխանեց.

— Ես ձեր նամակին պատասխանեցի, որ տեղ չկայ, չգաք, որովհետեւ այդպէս ասացին ինձ տպարանումը. բայց որ հիմա կայ և ձեզ ընդունում են, աւելի լաւ: Փող կը տան կանխիկ թէ ոչ՝ այդ իմ գործը չէ, բայց կուզէք ես կը գրեմ, որ եթէ կարելի է տալ՝ տան:

Հէնց այսպիսի մի թուղթ էլ գրեց Էմինը. տարայ տւի ֆակտորին, և նա կարդալուց յետոյ պատասխանեց ինձ սառնութեամբ. «Եթէ կարելի լինէր, ես առաջ էլ կը տայի. եթէ կարելի է տալ, ինչո՞ւ ինքը չէր տալիս, երևի կարելի չէ, որ չի տւել...»:

Ես մնացի շարած: Այդ միջոցին մի ջահէլ ուռւս գրաշար մօտեցաւ ինձ, քաշեց մի կողմ և ասաց կամացուկ. — Մի սրանեղիր և ոչ ոքի էլ մի յիմիր: Համբաւաբերի գրաշարը գործը թողել գնացել է. Մսերեանցին շատ է պէտք մի հայագէտ գրաշար. ինչ ուզենաս, հիմա նրանք կը տան. ուրեմն կարող ես ուղղակի գնալ Մսերեանցներին, իսկ նրանք կենում են հէնց մեր փողոցումը, ձեմարանի դէմ, եկեղեցու բակումը, ձախ կողմին: Ուրեմն ցտեսութիւն, ասաց և ձեռքս այնպէս ամուր սղմեց, որ իր քնքուշ սրտի բոլոր զգացումները մի ելեքտրական հոսանքով թափեց իմ սրտի մէջ: Ես նկատեցի, որ նա շատ յուզւած էր և իր յուզմունքը ծածկեց ինձանից՝ շուտ հեռանալով: Այս տղան՝ Եաշան էր, որ յետոյ դարձաւ իմ և Միքայէլի անբաժան և սիրելի ընկերը:

Մութն արդէն վրայ էր հասնում: Մսերեանցի բնակարանը թէպէտ շատ մօտիկ էր, բայց անժամանակ լինելով՝ այցելութիւնս վաղւան թողի, և շտապեցի, որ այդ բարի լուրը շուտով հաղորդեմ Միքայէլիս:

(Կը չարունակւի)